

ПРАВО НА ЗАХИСТ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

RIGHT TO PROTECTION: INTERNATIONAL LEGAL ASPECT

Гавриленко О.А., д.ю.н.,
професор кафедри міжнародного і європейського права
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Реньов С.В., к.ю.н.,
доцент кафедри міжнародного і європейського права
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті аналізуються міжнародно-правові акти, які після Другої світової війни заклали підґрунтя універсальної системи захисту прав людини. Констатовано, що процес розробки міжнародних принципів і норм, що стосуються прав людини, супроводжувався створенням відповідного міжнародного механізму їх захисту на випадок недієвості національного судового механізму. Зважаючи на актуальність зазначених питань для нашої держави, що підтверджено результатами останніх соціологічних досліджень щодо скептичного ставлення громадян України до дотримання прав і свобод, акцентовано увагу на правозахисній діяльності Ради Європи як найстарішої міжнародної організації європейського континенту, державою-учасницею якої є Україна.

Аналізується діяльність Європейського суду з прав людини, оскільки Україна займає лідируючі місця серед держав-членів Ради Європи за кількістю скарг проти неї, а також постановлених рішень Суду, що проілюстровано даними 2022 року. Беручи до уваги затребуваність зазначеного механізму серед наших співгромадян, розглядаються проблемні аспекти діяльності ЄСПЛ та пропонуються шляхи оптимізації його діяльності на прикладі міжамериканської системи захисту прав людини.

Приділяється увага діяльності Європейського комітету з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню в контексті здійснення інспекцій. Зазначене питання розкривається шляхом розгляду Доповіді Комітету за наслідками візиту до України у 2020 році. Також досліджується діяльність Європейського комітету із соціальних прав, який здійснює моніторинг виконання зобов'язань, зокрема й України, за Європейською соціальною хартією (перереглянутою).

Зроблений висновок, що окрім універсальної системи захисту прав людини, активним розвитком характеризуються й регіональні механізми. Втім, на прикладі рішення Великої палати ЄСПЛ у справі «Бочан проти України» (№ 2) від 5 лютого 2015 р. вимушені резюмувати, що ефективність зазначених механізмів залежить від рівня розвитку національної правової системи.

Ключові слова: ООН, Рада Європи, міжнародно-правовий захист, права людини, міжнародні організації.

The article analyzes the international legal acts that laid the foundation for a universal system of human rights protection after the Second World War. It is stated that the process of developing international principles and norms relating to human rights was accompanied by the creation of an appropriate international mechanism for their protection in case of ineffectiveness of the national judicial mechanism. Taking into account the relevance of these issues for our country, which is confirmed by the results of recent sociological studies on the skeptical attitude of Ukrainian citizens to the observance of rights and freedoms, attention is focused on the human rights activities of the Council of Europe as the oldest international organization on the European continent, of which Ukraine is a member state.

The activities of the European Court of Human Rights are analyzed, as Ukraine is a leader among the member states of the Council of Europe in terms of the number of complaints against it, as well as the Court's decisions, which is illustrated by the data of 2022. Taking into account the demand for this mechanism among our fellow citizens, the problematic aspects of the ECHR's activities are considered and ways to optimize its activities are proposed on the example of the inter-American system of human rights protection.

Attention is paid to the activities of the European Committee for the Prevention of Torture or Inhuman or Degrading Treatment or Punishment in the context of inspections. This issue is disclosed through consideration of the Committee's Report on the results of the visit to Ukraine in 2020. The article also examines the activities of the European Committee of Social Rights, which monitors the fulfillment of obligations, including Ukraine's obligations, under the European Social Charter (revised).

It is concluded that in addition to the universal system of human rights protection, regional mechanisms are also characterized by active development. However, using the example of the decision of the Grand Chamber of the ECtHR in the case «Bochan v. Ukraine» (No. 2) of February 5, 2015, we can state that the effectiveness of these mechanisms depends on the level of development of the national legal system.

Key words: UN, Council of Europe, international legal protection, human rights, international organizations.

Процес осмислення прав людини супроводжує людство на всьому його шляху, а захист цих прав доволі часто призводив до суттєвих суспільно-політичних зрушень у різних країнах світу. З часом міжнародна спільнота прийшла до усвідомлення транснаціонального характеру зазначеного питання. Тож цілком логічно, що наразі у міжнародному праві приділяється суттєва увага захисту прав людини – через сукупність міжнародно-правових норм, що закріплюють як права та свободи людини, так і зобов'язання держав щодо практичної реалізації зазначених прав і свобод, а також міжнародні механізми контролю, що переважно виражені у перевірці виконання державами взятих на себе зобов'язань.

Як зазначають А. Петерс та Е. Аскін з Інституту порівняльного публічного права та міжнародного права імені Макса Планка, міжнародна система захисту прав людини перебуває у певному протиріччі з принципами невтручання у внутрішні справи та суверенітету, що теж гарантуються міжнародним правом. Важливим поворотним моментом німецькі вчені вважають Віденську деклара-

цію, що була прийнята на Всесвітній конференції з прав людини 1993 р. та встановила, що захист прав людини є завданням міжнародного співтовариства, а не внутрішньою справою держави [1, с. 3].

Фундамент універсальної системи захисту прав людини був закладений у Статуті Організації Об'єднаних Націй 1945 р., а також у Загальній декларації прав людини 1948 р. Як зазначають Т. Сироїд та Л. Фоміна, з моменту створення ООН права людини були на першому плані у її діяльності та діяльності створених під її егідою міжнародних структур у галузі прав людини [2, с. 215]. У Статуті Організації вперше в історії міжнародних правовідносин було закріплено обов'язок співробітництва в галузі захисту прав людини на багатосторонній основі [3, с. 316]. Статутом (п. 3 ст. 1) закріплюється універсальний принцип поваги прав і свобод без будь-якої дискримінації: «ООН має на меті здійснювати міжнародне співробітництво щодо заохочення та розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх – без розрізнення раси, статі, мови та релігії» [4].

А вже сам перелік основних прав і свобод людини надано в рамках Загальної декларації прав людини, положення якої були розвинені у багатьох міжнародно-правових актах. Наприклад, Статут ООН став першим юридичним документом, у якому були конкретно сформульовані положення про рівність чоловіка і жінки, а свій подальший розвиток цей принцип отримав у Загальній декларації прав людини 1948 р. [3, с. 317]. Рівноправність згадується у Преамбулі Загальної декларації, у ст. 16 щодо одруження та розірвання шлюбу, а ст. 7 передбачає, що всі люди рівні перед законом і мають право на рівний їх захист законом. Усі люди мають право на рівний захист від дискримінації [5].

Окрім Загальної декларації прав людини, до надважливих складових універсального захисту прав людини (Міжнародного білля про права людини) відносять прийняті у 1966 р. Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (акцент на правах першого покоління), а також Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права (права другого покоління). І якщо перший проголошує перелічені права обов'язковими, то другий пакт враховує спроможності держав-учасниць – вимагає вжити в межах наявних ресурсів тих заходів, які є необхідними задля поступового повного забезпечення визнаних прав. На основі і з метою імплементації Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. було створено один із найважливіших «договірних органів» у галузі захисту прав людини універсального характеру – Комітет з прав людини. Розгляд Комітетом доповідей складає найбільш важливу форму спостереження за виконанням державами своїх зобов'язань щодо Пакту (чергові періодичні доповіді подаються раз на п'ять років). Комітет не виносить ніякого рішення щодо доповіді, не визнає її задовільною або незадовільною. Іншим Пактом передбачено створення Комітету з економічних, соціальних та культурних прав, який вивчає доповіді (періодичні теж надаються раз на п'ять років) щодо виконання державами передбачених зобов'язань і надає свої рекомендації у формі «заклучних зауважень» [3, с. 324, 327].

Інші ж універсальні угоди з прав людини стосуються певних груп питань (наприклад, Конвенція з ліквідації всіх форм дискримінації щодо жінок 1979 р. акцентувала увагу на питанні про важливість участі жінок у політичному житті своїх країн), деякі з них були прийняті спеціалізованими установами ООН: під егідою ВООЗ було прийнято Рамкову конвенцію із боротьби проти тютюну 2003 р., а в рамках ЮНЕСКО – Конвенцію з подолання дискримінації в освіті 1960 р.

Ідея правової держави нерозривно пов'язана з ідеєю про ефективне здійснення прав та свобод людини – як на національному, так і на міжнародному рівнях. Тому процес розробки міжнародних принципів і норм, що стосуються прав людини, має супроводжуватися створенням відповідного міжнародного механізму їх захисту. Сутнісна важливість судової форми захисту підтверджується низкою положень ключових міжнародно-правових актів. Зокрема, ст. 8 Загальної декларації прав людини передбачає можливість звернутися до компетентного національного суду задля ефективного поновлення у правах [5]. У свою чергу Міжнародний пакт про громадянські та політичні права (п. 3 ст. 2) передбачив обов'язок держав щодо забезпечення права на захист для будь-якої особи, зокрема, у судовому порядку [6]. У разі ж недовісти національного судового механізму – на міжнародному рівні застосовуються механізми та процедури як для індивідуальних, так і для групових скарг, що покликані сприяти дотриманню міжнародних стандартів в галузі прав людини.

На відміну від системи захисту прав людини в рамках ООН, на регіональному рівні існують суди з прав людини. Першочергового згадують Раду Європи, в рамках якої було розроблено Конвенцію про захист прав людини і осново-

положних свобод 1950 р. (на доповнення якої прийнято 16 Додаткових протоколів). Тож вважаємо за доцільне акцентувати увагу саме на правозахисній діяльності Ради Європи як найстарішої міжнародної організації нашого континенту, державою-учасницею якої є Україна.

Для нашої держави тематика захисту прав людини зберігає свою актуальність, що підтверджується результатами соціологічного опитування, проведеного Центром Разумкова разом з Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва у грудні минулого року. На думку наших співгромадян, змінилися на краще міжнародний імідж нашої держави, обороноздатність України (такі варіанти відповіді підтримали 74,8% та 74,7% респондентів відповідно), коли становило у сфері дотримання прав і свобод громадян оцінюється більш скептично: 16,5% опитаних відзначають зміни на краще, 22,8% – зміни на гірше, а ще 45% не вбачають жодних змін [7].

Ключова роль у забезпеченні чіткого і дієвого контролю за реалізацією державами-учасницями Європейської конвенції взятих на себе зобов'язань щодо забезпечення права та основних свобод людини належить Європейському суду з прав людини, створення якого було передбачено Розділом II Європейської конвенції з прав людини 1950 р. Невиконання рішень ЄСПЛ може призвести навіть до виключення з членів Ради Європи, яка нараховує 46 європейських країн.

Європейська конвенція з прав людини, у Преамбулі якої наголошується на основній відповідальності держав за захист прав і свобод, визначених цією Конвенцією та протоколами до неї, була ратифікована Україною 17 липня 1997 р. та набула чинності 11 вересня 1997 р. Це важливо з точки зору того, що заява має стосуватися фактів чи подій, які мали місце після дати ратифікації Європейської конвенції відповідною державою, проти якої і спрямована скарга заявника. Більше того, звернення до Суду можливе лише з тими скаргами, предмет яких перебуває у сфері відповідальності суб'єкта владних повноважень держави-учасниці Конвенції. Таким чином, ЄСПЛ не розглядає заяви, які спрямовані проти приватних осіб і недержавних інституцій.

Маємо констатувати, що Україна займає лідируючі місця серед держав-членів Ради Європи за кількістю скарг проти неї. Станом на кінець 2022 р. загальна кількість заяв, що розглядалися у Суді, становила 74 650, з яких 10 403 – проти України. Більше скарг надійшло до ЄСПЛ лише щодо Туреччини та РФ. [8, с. 139–140]. Наявна статистика ЄСПЛ за 2022 рік свідчить, що за кількістю рішень проти нашої держави ми «поступаємось» лише РФ. Протягом минулого року Суд постановив 144 рішення у справах проти України, з них у 141 було констатовано порушення Конвенції. Найчастіше Україна не дотримувалася своїх зобов'язань щодо захисту наступних передбачених Конвенцією прав людини: на свободу і особисту недоторканність (ст. 5), на ефективний засіб правового захисту (ст. 13), на справедливий суд (ст. 6), заборона катування (ст. 3). Для прикладу, за цей же період Суд постановив чотири рішення у справах проти Німеччини, з яких лише у одному вказано про порушення Конвенції [8, с. 147].

Вважаємо за доцільне розглядати зазначену інформацію не тільки у контексті систематичних порушень прав людини в нашій державі, але й з точки зору дієвості механізму звернення до ЄСПЛ. Втім, сама процедура звернення до Суду іноді створює перешкоди для потенційного заявника. По-перше, конвенційний захист має виключно субсидіарний характер – вимагається попереднє використання всіх національних засобів захисту та дотримання встановленого строку звернення, який обчислюється з дати ухвалення остаточного рішення (ознайомлення особи або її адвоката з таким рішенням) на національному рівні. З 1 лютого 2022 р. строк звернення до ЄСПЛ був скорочений з шести до чотирьох місяців.

Окрім того, офіційними мовами ЄСПЛ є англійська та французька. Особа може подати заяву українською як офіційною мовою однієї з держав, що ратифікували Конвенцію. Однак якщо Суд не визнає заяву неприйнятною та запропонує державі-відповідачу висловити свою позицію щодо скарги, то подальша комунікація має здійснюватися англійською або французькою мовами. Це спричиняє додаткові складнощі для заявника. В цьому контексті вважаємо за доцільне привести результати соціологічного дослідження Київського міжнародного інституту соціології, проведеного у грудні 2022 – січні 2023 рр. Відповідно до наданих даних, взагалі не володіє іноземними мовами на будь-якому рівні майже третина дорослих жителів України (31,8%), 51% респондентів зазначають, що мають деякі знання англійської мови, але тільки 23% можуть читати, писати і спілкуватися цією мовою на побутовому і на професійному рівнях [9].

Більше того, з виконанням рішень ЄСПЛ, що є обов'язком держави відповідно до ст. 46 Європейської конвенції з прав людини, теж можуть виникати складнощі. Доцільно згадати рішення Великої палати у справі «Бочан проти України» (№ 2) від 5 лютого 2015 р., а саме реакцію Страсбурга на дії Верховного Суду, який не прислухався до попереднього рішення у справі «Бочан проти України»: «У своїй ухвалі від 14 березня 2008 року Верховний Суд України грубо викривив висновки рішення ЄСПЛ. Обґрунтування Верховного Суду України становило не просто інше розуміння правового документу. Обґрунтування Верховного Суду України можна тлумачити лише як «грубе свавілля» або «відмову у правосудді» [10].

Окремо значущим щодо надмірної завантаженості ЄСПЛ. В цьому контексті доцільно згадати міжамериканську систему захисту прав людини, що ґрунтується на Американській конвенції з прав людини 1969 р. та включає Міжамериканську комісію з прав людини, а також Міжамериканський суд з прав людини. Міжамериканська комісія може отримувати індивідуальні скарги про порушення прав людини з боку держав-членів ОАД і, за необхідності, направляти такі справи до Міжамериканського суду. Таким чином, фізичні особи не мають можливості звертатися безпосередньо до Міжамериканського суду, що позначається на продуктивності його діяльності.

Втім, правозахисна діяльність в рамках Ради Європи не обмежується Європейським судом з прав людини. Наприклад, у 1987 році було прийнято Європейську конвенцію про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, відповідно до якої був створений Європейський комітет з питань запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню, президентом якого з 2015 до 2021 року (тричі поспіль) був Микола Гнатюк, обраний у 2022 р. суддею ЄСПЛ від України.

Вищевказана Конвенція передбачає інспекції (як правило, щонайменше двома членами Комітету) до будь-яких місць у державах-учасницях, де утримуються особи, позбавлені волі органом державної влади. Шляхом інспекцій здійснюється перевірка поводження з позбавленими волі особами задля посилення, у разі необхідності, захисту таких осіб від катувань чи нелюдського або такого, що принижує їхню гідність, поводження чи покарання [11]. Відвідування зазначених місць не вимагає попередньої згоди держав-учасниць Конвенції – тільки інформування щодо намірів здійснити інспекцію. Під час таких відвідин представники Комітету користуються широким інстру-

ментарієм повноважень, включаючи вільний доступ до будь-яких місць перебування позбавлених волі осіб, спілкування з позбавленими волі особам віч-на-віч, спілкування з будь-якою особою, яка може надати необхідну інформацію.

Остання з перелічених можливостей є досить дієвою, зважаючи, зокрема, на досвід Комітету в інспектуванні установ Державної кримінально-виконавчої служби України. Після кожних відвідин Комітет складає доповідь, яка містить як результати перевірки, так і рекомендації для держав-учасниць. Зокрема, у 2020 р. (візит відбувся з 4 по 13 серпня) зазначалося, що колонія № 77 (Бердянськ) виділялася серед відвіданих установ через постійну атмосферу страху серед ув'язнених. «Комітет відмічає, що протягом багатьох своїх візитів до 47 держав-членів Ради Європи за останні 30 років він майже жодного разу не відвідував в'язницю, де так багато ув'язнених відмовлялися розмовляти. Однак делегати вдалося зібрати достатньо інформації, яка дозволила дійти висновку про те, що колонія № 77 регулювалася за допомогою системи залякування та насильства», – констатовано у доповіді [12]. Як результат, Комітет надав рекомендації органам влади України щодо проведення перевірок функціонування зазначеної колонії.

Важливого значення з точки зору захисту соціально-економічної групи прав має Європейська соціальна хартія – вона була прийнята Радою Європи у 1961 р. та переглянута у 1996 р., містить важливі норми щодо захисту трудящих-мігрантів, працюючих жінок у разі материнства, дітей та підлітків від фізичних та моральних ризиків тощо. 14 вересня 2006 р. наша держава ратифікувала Європейську соціальну хартію (переглянуту), яка набрала чинності 01 лютого 2007 р. Ратифікація мала досить вибіркового характеру – Україна приєдналася до 76 пунктів Хартії з 98. Моніторинг виконання зобов'язань щодо нашої країни здійснюється шляхом розгляду державних доповідей (Україна не визнала іншу, факультативну процедуру – розгляду колективних скарг). Держави щорічно подають до Європейського комітету із соціальних прав звіти щодо однієї з чотирьох тематичних груп: зайнятість, професійне навчання, рівні можливості; охорона здоров'я, соціальне забезпечення і соціальний захист; трудові права, діти, сім'я, мігранти. Таким чином, повний цикл звітування складає 4 роки.

Наприклад, у Висновках Комітету 2019 р. було проаналізовано звіт України відповідно до тематичної групи «Діти, сім'ї та мігранти». Комітет зазначив, що з 23 прийнятих Україною положень Хартії лише 7 відповідають вимогам у вітчизняному правозастосуванні, 11 – не відповідають, а по 5 необхідна додаткова інформація, що розглядається Комітетом як порушення зобов'язання щодо звітності [13]. Висновки Комітету мають рекомендаційний характер, однак зважаючи на євроінтеграційні перспективи нашої держави, зазначена інформація є вагомим імпульсом для подальшого реформування державно-правового механізму забезпечення прав і свобод людини.

Таким чином, окрім універсальної системи захисту прав людини, що спирається на Статут Організації Об'єднаних Націй і Міжнародний білль про права людини, активним розвитком характеризуються й регіональні механізми. Втім, на прикладі вищезгаданого рішення Великої палати ЄСПЛ у справі «Бочан проти України» (№ 2) від 5 лютого 2015 р. можемо констатувати, що ефективність зазначених механізмів залежить від рівня розвитку національної правової системи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Peters Anne, Askin Elif. The International Protection of Human Rights in the Era of Postglobalism and Populism. Max Planck Institute for Comparative Public Law & International Law. *MPIL Research Paper Series*. № 2020-13. 14 p.
2. Сироїд Т.Л., Фоміна Л.О. Міжнародний захист прав людини: навч. посіб. Харків: Право. 2019. 310 с.
3. Сироїд Т.Л., Гавриленко О.А., Фоміна Л.О. Міжнародне публічне право. Міжнародний захист прав людини: посібник. 2-ге вид. Харків: Право, 2019. 494 с.
4. Charter of the United Nations and Statute of the International Court of Justice. United Nations Publications. 2015. 128 p.

5. Universal Declaration of Human Rights. United Nations Publications. 2018. 14 p.
6. International Covenant on Civil and Political Rights. General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966. Official website of the OHCHR. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights> (date of access: 21.03.2023).
7. Політичні підсумки 2022 року: оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (грудень 2022 р.). Разумков Центр. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/politychni-pidsumky-2022-roku-otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-gruden-2022r> (дата звернення: 21.03.2023).
8. European Court of Human Rights: Annual Report 2022. Council of Europe – European Court of Human Rights. 2023. 173 p.
9. Рівень володіння англійською та іншими іноземними мовами в Україні: результати кількісного соціологічного дослідження, проведеного у грудні 2022 – січні 2023 рр. Київський міжнародний інститут соціології. URL: <https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1210&page=1> (дата звернення: 21.03.2023).
10. Справа «Бочан проти України (№ 2)»: рішення Великої палати Європейського суду з прав людини від 5 лютого 2015 р. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a43 (дата звернення: 21.03.2023).
11. Європейська конвенція про запобігання катуванням чи нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню: Рада Європи, 26 листопада 1987 р. Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_a43 (дата звернення: 21.03.2023).
12. Report to the Ukrainian Government on the visit to Ukraine carried out by the CPT from 4 to 13 August 2020. Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/1680a0b93c> (date of access: 21.03.2023).
13. European Social Charter: Conclusions of the European Committee of Social Rights (Ukraine, 2019). Council of Europe. URL: <https://rm.coe.int/european-committee-of-social-rights-conclusions-2019-ukraine-eng-pdf/16809e21f2> (date of access: 21.03.2023).